

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.068>
УДК 94(477.51)

Інна НЕПОТЕНКО

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ музейної та науково-фондової діяльності
Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)
nepriv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9045-8223>

ВІД ПРИСЛУГИ ДО ДОМРОБІТНИЦІ: ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В 1920-х рр. (на прикладі Чернігова)

Мета — розкриття основних тенденцій і характерних особливостей життя домробітниць у Чернігові в період 1920-х років, коли відбувалися процеси переформатування суспільно-політичного устрою, упровадження нової ціннісної системи та вибудовування укладу життя в умовах нормованих правил. **Методологія** ґрунтується на підходах і методах соціальної історії, історії повсякденності та мікроісторії, а також міждисциплінарних методах: статистико-аналітичному й історико-психологічному. **Висновки.** Окреслено основні складові соціальної політики щодо домробітниць, основні проблеми, які увиразнились у процесі її впровадження. Показано процес еволюції соціального статусу від прислуги до радянської домробітниці, а також охарактеризовано чинники, що впливали на його формування: нова економічна політика, категорії роботодавців, урбанізація, зовнішні та внутрішні катаклізми початку ХХ ст. Проаналізовано законодавчу базу щодо порушеної проблеми й доведено важливу роль запровадження нормативних документів для побудови трудових відносин між господарями і прислугою, а згодом між працедавцями та домробітницями. На прикладі Чернігова з'ясовано, що в небажанні сплачувати

Цитування: Непотенко І. Від прислуги до домробітниці: трансформації повсякденного життя в 1920-х рр. (на прикладі Чернігова). *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 68—81. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.068>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

страхові внески, котрі сприймалися як додаткові витрати, роботодавці всіляко ухилялися від прийняття на роботу домробітниць через біржі праці. Це ускладнювало їхнє офіційне працевлаштування, а отже, породжувало високий рівень безробіття й невідповідність між наданими біржам праці і профспілкам повноваженнями у ході реалізації соціальної політики 1920-х років і фактичним станом речей. На основі статистичних документів окреслено складнощі у з'ясуванні реальної чисельності домробітниць. Визначено їх соціальний склад і матеріально-побутові умови життя. Показано, що модифікацій зазнав і позаробочий час домробітниць, який регулювався політикою радянського керівництва і був спрямований на формування «правильного» бачення й підтримку нового курсу влади.

Ключові слова: *домробітниця, профспілка, соціальна адаптація, страхові внески, формат трудових відносин, Чернігів.*

Кожна епоха продукує власну символічну систему, просторові образи та поведінкові норми. У цьому контексті 1920-ті роки стали періодом найекстремальнішого повсякдення, продиктованого управлінськими рішеннями; «відкритою» ідеологією, яка видозмінювалася не лише за рахунок догм, а й повсякчасних дій і вчинків; впливом держави на трансформування буденних реалій; формуванням масової свідомості; поступовим перетворенням ненормального в нормальне; адаптацією та намаганням відчувати себе частиною радянського суспільства. Аналіз щоденних практик — це невід'ємна складова розуміння макроісторичних процесів через мікроісторію, особливо в екстраординарний час, період тотальних змін під тиском виступів і протестів, перегляд ціннісних орієнтирів у межах нових рамкових правил; з'ясування концепту співіснування традиційного й модифікованого, способів витіснення узвичаєного, шляхом підміни понять і визначення смислових структур у стало-змінному міському середовищі; розкриття впливу матеріального (світу речей) на свідомісне. Це погляд крізь призму задекларованого на реалії його практичного втілення. У цьому контексті соціальний зріз окремої категорії населення (домробітниця) конкретного локусу — один із можливих векторів дослідження.

Порушена проблема не стала спеціальним предметом наукового інтересу українських дослідників. У сучасному вітчизняному історіографічному просторі фокус уваги зосереджено на вивченні соціальної політики періоду непу з перспективи переосмислення усталених концептів, а також станового підходу, як-от соціальне страхування робітників [1, С. 251—270], проблеми їх працевлаштування [2, С. 306—321], соціальне обличчя вчительства [3, С. 138—161], становище інтелігенції [4]. Окремі праці щодо обраної тематики представлені у зарубіжній історіографії. Зокрема, 2012 р. була захищена єдина дисертація, присвячена феномену домробітниць у період сталінізму, де розкрито соціальний контекст та образ домробітниць у символічному світі радянської культури [5]. Серед іншого, сучасний дослідницький інтерес зосереджено на вивченні соціальної політики міжвоєнного періоду з точки зору феноменологічного підходу [6]. У період розвитку радянології у працях американських та європейських фахівців обрану дослідницьку проблему розглянуто опосередковано, крізь при-

зму аналізу радянських буднів, регульованих партійним керівництвом і в межах радянської ідеології [7, С. 230—255; 8]. Отже, відсутність спеціальних досліджень в Україні щодо життя домробітниць у переломний період за часів екстремальної повсякденності, погляд на проблему кризь призму оновлення загальноприйнятих концепцій, необхідність заповнення методологічного вакууму зумовили спрямування наукового пошуку у цьому напрямі.

Після кількарічних воєнних перипетій, змін влади і невизначеності налагодження мирного побутування в умовах екстремального повсякдення 1920-х років відбувалося на фоні кризи усіх сфер життєзабезпечення міста, позначившись і на структуруванні соціального простору. Реаліями стали голод, злидні, безпритульність, розруха. У новостворених владних колах соціальні проблеми розглядалися насамперед як наслідок нерівності, щоразу підкреслюючи згубність соціальних пережитків минулого й необхідність змін, виправдовуючи обрані способи вирішення соціальної кризи, що були віддзеркаленням політичного бачення наявних труднощів і непримиренності. Були впроваджені соціальні модифікації, переформатування системи стратифікації суспільства з появою нових прошарків у рамках уніфікації побутування та ідеологічного наповнення. На практиці ж відбувався поділ суспільства на своїх і чужих (перерозподіл соціальних гарантій, зокрема житла, одних за рахунок інших — «ущільнення», надання покинутих «буржуазією» квартир тощо). Трагування політики конфіскацій і нормування для «широких мас» зводили у площину рівності й допомоги малозабезпеченим. Основою соціальної системи стало страхування (з безробіття, тимчасової втрати працездатності, інвалідності), що охопило в основному трудящих (хто працював за наймом), які визначали образ радянської людини [9]. На відміну від дореволюційного періоду, коли соціальна допомога надавалася на громадських засадах, у 1920-х роках її було покладено на органи державної влади. Система соціального страхування змінювалася залежно від обраного політичного курсу.

Серед категорій населення, до яких у ході формування радянської соціальної стратифікації та переформатування суспільно-політичного устрою ставилися неоднозначно, чільне місце посідали домробітниці. Стереотипність думки породжувала двоїстість їх сприйняття. Проголошений курс на боротьбу з «нерівністю» та «експлуатацією праці» впливав на трактування будь-яких проявів «старого режиму», викликаючи осуд і безкомпромісність із боку панівної верхівки та необхідність подолання його в усіх проявах. Категорія домробітниць, уособлюючи ці принципи, не вписувалась у радянський життєвий простір, адже їх сприймали як буржуазну примху, прояв комфорту, що згубно впливає на радянську людину. В. Ленін прирівнював їх до «всіляких типів, перекинутих під час революції з одного періоду в інший» (див. [10]). Водночас установа новітньої влади не означало негайного припинення традиційного укладу життя. У перехідний період люди продовжували реалізовувати власні практики у звичний спосіб у рамках спадковості дій і складеної конфігурації міського простору, сприймаючи їх як невід'ємний елемент дійсності.

Було ухвалено низку законодавчих актів у сфері соціальної політики. Зокрема, ліквідації підлягали приватні контори з наймання працівників. Натомість їхні функції було покладено на біржі праці (профспілкові біржі праці приєднувалися до міських): облік усіх осіб, що працюють за наймом, розподіл місць серед безробітних, виплати допомоги¹. На основі Положення про страхування на випадок безробіття від 22.12.1917 з 01.02.1919 цей обов'язок покладался на роботодавців-наймачів (до місцевих кас безробітних вони мали вносити 4 % від повного заробітку постійних працівників і 6 % — сезонних). Щодо домробітниць, то на початковому етапі пропонувалось установлювати відсоток внесків не від індивідуальних заробітків, а від окладів. Працедавці зобов'язані були повідомити в касу безробітних про осіб, узятих чи звільнених з роботи, суму заробітку (зарплата й натуральна частка, що охоплює харчування і проживання на квартирі), способи оплати. Водночас вартість проживання на квартирі не мала перевищувати 30 % зарплатні². Роботодавці, за винятком наймачів домробітниць, мали сплачувати щомісячні внески в лікарняну касу та касу безробітних Чернігова за найманих працівників у підвідділ соціального страхування та охорони праці протягом п'яти днів (із 19-го до 23-го числа кожного місяця). Останні, починаючи з 24-го числа, сплачували їх в алфавітному порядку, відповідно до прізвища³. Роботодавці робили страхові внески без вирахування із зарплати. Трудові відносини робітників за наймом, зокрема домробітниць, регулювалися Кодексом законів про працю 1922 р. (укладення трудового договору, умови його розірвання, соціальне страхування). З 01.10.1925 наймачі сплачували внески соціального страхування за осіб, які працювали в їхніх домашніх господарствах, у розмірі 10 % від зарплатні (7,5 % — до фонду соціального страхування та 2,5 % — до фонду лікарської допомоги). Під час нарахування брали до уваги не фактичну зарплату конкретної людини, а середній оклад, установлений для цієї групи населення місцевим відділом профспілки народного харчування (грошова й натуральна частини)⁴.

З огляду на соціальні-політичні та економічні катаклізми 1917—1921 рр. Народний комісаріат соціального забезпечення зазнав неодноразових трансформацій. Кілька перших місяців профспілки займалися страховими фонда-

¹ О биржах труда (положение): Постановление Совета народных комиссаров Украины. Арт. 57. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1919. № 5. С. 58—60; О найме рабочих и служащих: Постановление отдела труда Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. Арт. 10. *Там само*. № 1. С. 8.

² О страховании рабочих на случай безработицы: Постановление Народного комиссариата труда. Арт. 251. *Там само*. № 23. С. 336—338.

³ Приказы по отделам: труда, народного образования, здравоохранения, продовольствия и финансов. 1919. С. 1.

⁴ Про соціальне страхування осіб, що працюють по найму в домашньому господарстві: Постанова президії Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР від 25 вересня 1925 р. Арт. 491. *Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР, що видається при керуванні справами Ради народних комісарів СРСР*. 1925. 15 жовт. № 66. С. 462.

ми, а в період воєнного комунізму ці урядові органи було ліквідовано. Важливим кроком стала постанова РНК «Про соціальне страхування осіб, які займалися найманою працею» від 11.11.1921 (у разі втрати працездатності, безробіття, смерті). Було повернуто систему соціального страхування [1, С. 255; 6, С. 23; 11, С. 163]. Крім того, відновлено роботу бірж праці як державного органу контролю та координації з безробіття і працевлаштування. Механізм співпраці полягав у необхідності реєстрації, надання довідки з колишнього місця роботи й отримання посвідчення безробітного [2, С. 306—321].

Прийняття на роботу домробітниць повз біржу праці було неприйнятним. У разі виявлення порушення губвідділ праці після перевірки губсоцстраху подавав позов на роботодавця, а після доведення його провини призначався штраф. Чи не найголовніша причина ухиляння від офіційного працевлаштування полягала в необхідності сплати роботодавцями впродовж трьох днів страхових внесків за період роботи в них домробітниць і, відповідно, у бажанні уникнути додаткових витрат⁵. Роботодавці зазвичай неохоче визнавали свою провину, виправдовуючи несплату відсутністю вільного часу, хворобами членів родини тощо. Тож після доведення факту несплати все ж мусили сплатити страхові внески, хоч і постфактум⁶.

Використання праці домробітниць у дорадянський період було звичним явищем. Продовжувалася ця практика й у 1920-ті роки. Відтепер їхніми послугами користувалася нова еліта та номенклатурники. З огляду на низьку оплату праці домробітниць, їх наймали і службовці. Виявлені адреси та прізвища мешканців Чернігова, які використовували працю домробітниць, дають змогу визначити соціальний склад роботодавців і підтвердити факт, що серед них були підприємці (зокрема власник-орендар пивоварні Фінкельберг, торговець Міркін)⁷, радянські службовці (викладач Єшин, завідувач лісовим складом Уресник).

За часів НЕПу ставлення до домробітниць зазнало певних трансформацій, адже кардинальна зміна вектора політики щодо структур життєзабезпечення, просторової організації, упровадження радянського символізму в межах нової ідеології неминуче призвели до зміни стандартів життя та пристосування до нових обставин, дисонуючи з усталеними структурами повсякдення. На хвилі нової економічної політики й легалізації приватної торгівлі з'явилося чимало торговців, яких радянське керівництво називало «непманами» (в основу відносин було покладено вимушене тимчасове співіснування-примирення з огляду на ринкову кризу, однак простежувалось їх несприйняття, а отже, поступове втілення наступальної політики). Їх зараховували до заможної категорії («середньої буржуазії»), яка також користувалася працею домробітниць. Ураховуючи неприяне ставлення до непманів, домробітниць ви-

⁵ Державний архів Чернігівської обл. (далі Держархів Чернігівської обл.). Ф. Р-1115. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 17—19.

⁶ Там само. Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1318. Арк. 1—10; Спр. 1621. Арк. 3—18.

⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 186. Арк. 1.

знали незахищеною категорією населення, яка потребувала допомоги. Це стало одним із приводів залучення їх до профспілок, котрі мали відстоювати інтереси жінок. До того ж це був своєрідний спосіб включення їх до «життя по-радянськи» (шляхом лікнепів, зборів) із можливістю поступової видозміни світоглядних орієнтирів, налаштування на позитивне сприйняття нової дійсності. Проте виявилось, що з-поміж наймачів було чимало службовців (часто-густо єдиний працюючий член родини), яким, на переконання партійно-радянського керівництва, не годилося мати прислугу. Оскільки заборони на використання праці домробітниць не було, службовці пояснювали потребу в них неможливістю поєднання хатніх справ із виконанням робочих, профспілкових обов'язків, що займали увесь час. Прагнення максимального залучення містян до «радянського способу життя» вимагало рішень із новим смисловим наповненням. Було створено мережі освітніх та обслуговувальних установ (дитсадки, пральні тощо), здатних розвантажити мешканців і створити умови для обрання роботи в державних організаціях замість хатніх клопотів. Крім того, у період НЕПу дозвіл на ринкові відносини та найману працю надав можливість позиціонувати домробітниць як найману робочу силу. Однак реальне їх сприйняття і становище були дещо іншими.

З утвердженням радянської влади умови праці домробітниць не змінилися. Хоч такий стан речей їх не влаштував, однак висловити своє невдоволення стало можливим лише з поступовою видозміною політики панівної верхівки щодо хатніх працівниць шляхом включення їх до профспілкової діяльності та занурення у вир радянського життя. Вони прагнули мати вихідний день, регульовані години роботи та соціальні гарантії.

Важливим кроком стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 28.04.1926⁸. На законодавчому рівні вона визначала формат робочих відносин між працедавцем і домробітницею, коригувала правила Кодексу законів про працю й охоплювала більшість вимог домробітниць. Регулювалось питання щодо отримання елементарної освіти неповнолітніми працівницями. Передбачалося, що роботодавці мали відпускати їх до закладів лікнепу у дні та години, визначені шкільними планами, і зберігати за ними заробітну плату за цей період⁹. Однак фактично мало хто з роботодавців дотримувався цього пункту постанови. Домробітниці мали бути прийняті на роботу через посередництво біржі праці або за спільної згоди та обов'язкового страхування за рахунок працедавця. У разі виникнення суперечностей легальне працевлаштування на цих умовах уможлиблювало захист прав із боку держави, яка й визначала правила

⁸ Про умови праці робітників з наймів, що виконують вдома у наймача роботу для особистого обслуговування наймача та його родини: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР. Арт. 182. *Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 р.* 1926. 7 черв. Ч. 22. С. 358-365.

⁹ Про надання домробітникам (домробітницям) підліткам можливості відвідувати школи, щоб дістати початкову освіту: Постанова Народного комісаріату праці УСРР. Там само. 3 листоп. Ч. 30. С. 556-557.

гри. Згадана вище постанова запроваджувала перехід системи відносин роботодавець — домробітниця в офіційну площину, яка за планом радянського керівництва мала вибудовуватись у межах тих норм, що прописувалися в розрахунковій книзі чи трудовому договорі (оформлення впродовж тижня за рахунок працедавця). У розрахунковій книзі окреслювався обсяг роботи, умови праці, розмір і форма оплати (грошова, продовольча складові), перелік наданого одягу. Заборонялося здійснювати виплати тільки в натуральній формі. За короткого періоду роботи (не більше місяця) розрахункова книга не була обов'язковою. Щодо роботодавця, то він міг призначити двотижневий випробувальний термін, вимагати довідку про стан здоров'я чи направити на медичний огляд. Домробітниця, окрім окреслених хатніх справ, догляду за дітьми чи хворими, відповідала й за стан збереження меблів. У разі нічного догляду за недужими чи малолітніми, а також за понаднормову роботу (більш як 192 робочі год. на місяць згідно з Кодексом законів про працю) домробітницям передбачалася доплата. Трудовий договір можна було розірвати в будь-який час за бажанням кожної зі сторін, за винятком періоду тимчасової втрати працездатності (два тижні). Роботодавець мав повідомити домробітницю про звільнення за два тижні або виплатити суму, яка дорівнювала двотижневому заробітку, окрім втрати працездатності під час випробувального терміну, арешту понад п'ять днів чи ухиляння від виконання обов'язків. Домробітниці мали право на один вихідний щотижня (визначався індивідуально, за домовленістю)¹⁰. Однак визначені гарантії суттєво відрізнялись від реалій та частогусто так і залишалися на папері.

У 1920-х роках відбулася зміна соціального складу домробітниць. Процес урбанізації та голод сприяли переселенню чималої кількості селян до міст. Будучи некваліфікованими й неосвіченими, вони погоджувалися на будь-яку роботу задля можливості підзаробити чи отримати дах над головою. Крім того, з огляду на проголошену політику рівності та «захист трудящих», можливі містяни потрапляли в немилість до радянської влади. Одні виїздили з міста і країни, рятуючись від переслідувань, інші призвичаювались до нових обставин, шукаючи способів входження в нову дійсність, однак уже без привілеїв та забезпеченого життя. Соціальна адаптація домробітниць відбувалась за умов свідомісних суперечностей. З одного боку, злидні й матеріальна скрута штовхали їх до прийняття правил найму в обхід біржі праці, що вможлилювало звільнення з роботи без пояснень, а з іншого — бажання стати частиною радянського суспільства, долучитись до профспілкової діяльності й отримати можливість захисту власних інтересів. Перевага у прийнятті на роботу селянок породжувала безробіття серед містянок. Через відсутність власного житла чи неможливість сплачувати за нього більшість погоджувалися на майже цілодобове обслуговування (з 7-ї год до опівночі¹¹ або з 5-ї до 22-ї год [12, С. 4]).

¹⁰ Про умови праці робітників з наймів, що виконують вдома у наймача роботу для особистого обслуговування наймача та його родини. С. 358—365.

¹¹ Там само.

Зовнішні та внутрішні катаклізми початку ХХ ст. (Перша світова, революція, голод) призвели до переформатування соціальної реальності, одним із проявів чого стала поява нової категорії населення — безпритульних. Чимало дітей, залишившись без домівок та опіки дорослих, заповнили вулиці міст, переймаючи негативні сторони життя: алкоголізм, проституцію, злочинність. Безпритульність сприймали як асоціальне явище, що потребувало викорінення. З цією метою було ініційовано створення мережі дитячих будинків. Проте не всі діти здатні були жити у запропонованих умовах і призвичаїтись до радянських методів виховання, тому типовими стали втечі з дитбудинків, повернення до маргінального існування. А випускники дитбудинків і ті, хто мав бажання змінити власну соціальну дійсність, прагнули влаштуватися на роботу. Одним із можливих варіантів була хатня праця¹². Перебравшись у міста та, відповідно, не маючи захисту, освіти, а часто і знайомих, багато хто обирав шлях повій як приробіток [12, С. 4].

Домробітниця поділялася на дві категорії: одні проживали разом із роботодавцями, займаючись хатніми справами, доглядом за дітьми чи хворими в родині; інші виконували домашні обов'язки, але мешкали деінде, зокрема в найдешевших чи безкоштовних закладах (кімнати на шістьох, будинки очікування тощо). За надані послуги ті й інші отримували грошову платню, одяг, харчування. Маючи намір заощадити на оплаті праці домробітниць, роботодавці, користуючись скрутним становищем жінок, котрі не мали змінного одягу, видавали частину суми одягом, на що робітниця охоче погоджувалася. Однак обіцяне могло й не відповідати дійсності. Так, А. Киселівська пообіцяла домогосподарці А. Рожковській грошову платню, стіл (харчування), проживання й кілька предметів одягу (кофта, спідниця, старе пальто). Натомість з одягу надала лише взуття та сукню (до того ж її вона мала повернути в разі звільнення)¹³.

Приводом для звільнення домробітниць не раз слугувало звинувачення в неналежному виконанні обов'язків чи у крадіжках. Суд нерідко приймав сторону роботодавця, адже постанова 1926 р. передбачала звільнення домробітниць без попереджень і виплат у разі вчинення ними злочинів чи за недобросовісної праці. Наприклад, 26.07.1928 домогосподарка Пасічна звернулася до відділу охорони праці з проханням притягнути до відповідальності працедавця Фінкельберга за несплату заробітної плати через звинувачення у крадіжці перстня¹⁴.

Із метою ухиляння від сплати страхових внесків наймачі нерідко застосовували практику короткочасного (упродовж 1—2 міс.) залучення домробітниць¹⁵. Цього вистачало, аби мати можливість уникнути необхідності

¹² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-1115. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 16; Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1621. Арк. 3—18.

¹³ Там само. Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1613. Арк. 2—3.

¹⁴ Там само. Ф. Р-782. Оп. 6. Спр. 186. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1371. Арк. 1.

витрачати кошти на страхові внески до з'ясування факту присутності хатньої працівниці у квартирі чи в будинку¹⁶.

На початку 1920-х років багатьох сільських мешканок, які переїздили до міст у пошуках заробітку, мало турбував заявлений працедавцем їхній статус. Тому роботодавці час від часу, задля уникнення зайвих питань і необхідності сплати страхових внесків, зазначали їх у домових книгах як «квартиранток». У разі виявлення невідповідності інспектор з охорони праці складав акт і роботодавець мусив сплатити штраф і страховий внесок¹⁷.

Кодекс законів про працю 1922 р. оформив право членів профспілок на отримання роботи, а профспілок — контролю бірж праці щодо працевлаштування [2, С. 306—321]. В умовах нової економічної політики, яка передбачала відновлення ринку праці, пріоритетним став захист прав найманих працівників під контролем уповноважених органів влади. З огляду на те, що держава виступала головним наймачем і посередником у трудових суперечках, профспілки не були самостійними у своїй діяльності й залежали від політики радянського керівництва, котра передбачала залучення до їхніх лав якнайбільшої кількості працівників без дотримання принципу добровільності, обмеження щодо включення «неблагонадійних» жителів, ідеологічне виховання. Отже, турбота про містян і відстоювання їхніх інтересів стали можливими лише за «правильно» розставлених пріоритетів у межах установлених рамкових правил без нібито очевидного втручання панівної верхівки, направленою на контроль і включення у «життя по-радянськи». Профспілки створювалися за родом діяльності. Офіційно зареєстровані працівники та безробітні домробітниці як обслуговуючий персонал отримали можливість входити до профспілки народного (громадського) харчування. Вони складали більшу частку її членів (упродовж 1920-х років їх кількість варіювала від 70 до 90 % від загальної)¹⁸. Решту становили містяни, причетні до сфери харчування (табл.)¹⁹.

Діяльність профспілки передбачала організаційну, просвітницьку, освітню й фінансову роботу. Усі ці питання обговорювались на загальних зборах, що проходили двічі на місяць. Члени профспілки мали брати активну участь у профспілковій роботі. Їх залучали до прослуховування лекцій, відвідування музеїв, тематичних вечорів, присвячених конституції та політичним питанням. Зокрема, у жовтня 1925 р. було проведено дві лекції з живопису та дві екскурсії (в державні музеї й на телефонну станцію Чернігова). Профспілка видавала стінгазету. Під час відзначень річниць революції кількість тематичних доповідей збільшувалась, влаштувалися вечори самодіяльності. Попри намагання залучити якнайбільше членів профспілки до радянської соціалізації, у заходах брали участь не більше третини. Це було викликано небажанням

¹⁶ Там само. Спр. 1613. Арк. 2—3; Спр. 1621. Арк. 3—18; Ф. Р-782. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 1.

¹⁷ Там само. Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1317. Арк. 2.

¹⁸ Там само. Ф. Р-1115. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 37—41; Спр. 36. Арк. 58.

¹⁹ Складено за: Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-1115. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 72—80.

Кількість домробітниць, які входили до профспілки народного харчування, у Чернігові в 1921—1927 рр.

Загальна кількість	1921	1923	1925	1926	1927
Членів профспілки народного харчування	245	230	359	231	348
із них домробітниць	191	129	297	165	284
Безробітних серед членів профспілки народного харчування	—	—	78	99	117
із них домробітниць	—	—	61	77	94

роботодавців надавати домробітницям вихідний — з одного боку, та їхньою неосвіченістю (переважно не розуміли необхідності відвідування) — з іншого. Тому на профспілки покладался обов'язок усіляко долучати домробітниць до активної діяльності задля впливу на їхню свідомість через радянський символізм. При профспілці діяли кілька гуртків (шиття, хоровий). Через те, що у хатніх працівниць був лише один вихідний та обмаль часу, брати участь у всіх видах діяльності вони не могли, тому обирали максимально прийнятні для себе. Найбільш затребуваною стала школа лікнепу при профспілці, яку відвідували понад 80 % її членів²⁰.

Задля контролю суспільних настроїв, чисельності працюючих, переміщення безробітних органи влади намагалися працевлаштувати через біржу праці якнайбільшу кількість жителів міста. Отримані статистичні дані впливали на бачення загальної ситуації. Утім, поза увагою залишались незареєстровані домробітниці (міські й сільські). Це дає змогу стверджувати, що їх було більше від формально заявлених принаймні удвічі. За офіційними даними, домробітниці становили не більше 1 % населення Чернігова (на середину 1920-х років у місті проживали понад 35 тис. осіб²¹). Для порівняння: учні — 2 %, кустарі — 10, червоноармійці — 12, робітники — 28, службовці — 47 %²². Статистичні дані [13, С. 9] свідчать про періодичне зростання чисельності домробітниць залежно від пори року²³. Враховуючи, що більшість становили мешканки сіл, частина з них шукала в місті не постійну, а сезонну роботу (в основному взимку). Роботодавці охоче наймали таких працівниць з огляду на можливість зекономити на страхових внесках. Через це зростала кількість безробітних серед містянок.

Кожен член профспілки робив внески залежно від розміру зарплати. Неодноразово поставало питання про нарахування суми внесків не від гро-

²⁰ Там само. Спр. 221. Арк. 5.

²¹ Там само. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 1549. Арк. 131.

²² Там само. Ф. Р-90. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 3.

²³ Там само. Ф. Р-1114. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 8; Ф. Р-1115. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 16—23; Спр. 221. Арк. 5.

шової складової заробітної плати, а від усього заробітку, і від натуральної його частини. Будучи членами профспілки, чимало домробітниць не мали змоги вчасно вносити кошти, адже роботодавці нерідко затримували виплати або з різних причин відмовлялися розраховуватися з ними²⁴.

Отримавши статус безробітних, домробітниці одержували допомогу з фонду безробітних (на середину 1920-х років — 1 руб.). Однак допомогу видавали із затримками через проблеми з наповненням фонду²⁵. За ці кошти можна було придбати 10 яєць (25 коп.), 1 л молока (11 коп.), 1 фунт хліба (4 коп.), 1 пуд картоплі (30 коп.), 1 фунт сала (30 коп.) [14, С. 9].

У Чернігові діяла каса взаємодопомоги та соціальна їдальня. Усі профспілки міста подавали списки найнужденніших, однак не більше 20 % від загальної кількості членів організацій. Щодо домробітниць, які входили до профспілки громадського харчування, послугами соціальної їдальні могла скористатися кожна п'ята. Зокрема, 1925 р. тут харчувалось орієнтовно 10 хатніх працівниць²⁶. Члени профспілки мали право претендувати на відпустку в одному з двох чернігівських будинків відпочинку. Хоч загальна кількість місць, виділених на кожну профспілку, була низькою, усе ж за сезон кілька домробітниць потрапляли до санаторію²⁷.

Домробітниці могли звернутися до губвідділу охорони праці через неправомірне, на їхню думку, звільнення з роботи. Дореволюційне ставлення до них як до служниць продовжувало побутувати й у 1920-ті роки. Тому за будь-яких незручностей їх могли звільнити, дуже часто без попередження. Роботодавці (радше господарі) неохоче відпускали домробітниць на профспілкові збори, сприймаючи їх у першу чергу як обслуговуючий персонал, в якого єдине завдання — займатися домашніми справами. Деяким із них під загрозою звільнення забороняли будь-яку іншу діяльність. Так, хатню працівницю Ковалець звільнили з роботи через те, що вона відвідала літературний суд і повернулася додому пізніше звичного²⁸.

В останній третині 1920-х років почастишали скарги домробітниць до відділу охорони праці щодо невиплати роботодавцями невикористаних вихідних після звільнення²⁹. Це свідчило про певну зміну риторики домогосподарок у намаганні захистити свої права, що було зумовлено наявністю законодавчого підґрунтя.

Домробітниці, котрі не проживали у своїх господарів, мешкали в основному в нежитлових приміщеннях³⁰. Деякі з них селилися в будівлях на те-

²⁴ Держархів Чернігівської обл. Спр. 36. Арк. 11—49.

²⁵ Там само. Спр. 221. Арк. 37—41.

²⁶ Там само. Спр. 117. Арк. 72—80.

²⁷ Там само. Спр. 221. Арк. 37—41.

²⁸ Там само. Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1621. Арк. 3—18.

²⁹ Там само. Ф. Р-782. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 1.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 582. Оп. 1. Спр. 2001. Арк. 370.

риторії чернігівських монастирів. З огляду на житлову кризу, антицерковну політику та оцивільнення релігійного простору частину монастирських будівель було передано у відання наркоматів освіти, охорони здоров'я, житлового управління, тож їх використовували як житло³¹. У різний період кілька домробітниць мешкали по вул. Єлецькій та Свято-Миколаївській у приміщеннях, що раніше належали Троїцькому монастирю³². На території Єлецького монастиря — у будівлі готелю, поряд із консисторією³³.

Отже, 1920-ті роки стали не лише періодом найекстремальнішого повсякдення, а й часом нормалізації незвичного, на фоні чого відбулося формування феномену радянської домробітниці. Це доводить хибність утвердженої думки про неможливість вибудови відносин радянська держава — домробітниця. Попри докорінну зміну політики державного керівництва, її яскраве ідеологічне наповнення та намагання викоринити традиційні звички, на початковому етапі продовжувала існувати спадковість буттєвої організації життя, у якій реалізовувались узвичаєні потреби. Поступово домробітниці стали частиною радянського суспільства, що підтверджувалося діями влади. По-перше, їх було внесено до категорії найманих працівників, а отже визнано. По-друге, у намаганні перетворити дореволюційну прислугу на радянських домробітниць їх залучали до профспілок — осередків, здатних опосередковано впливати на масову свідомість із метою «правильного» сприйняття й підтримки заходів нової влади. По-третє, було видано законодавчі документи, які регулювали трудові відносини між роботодавцем і домробітницею (однак чимало задекларованих норм наймачі так і не виконували).

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kulchytskyi, S.V. (Ed.). *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921—1928)*, 2. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921—1928) / Відп. ред. С.В. Кульчицький: У 2 ч. Ч. 1. Київ, 2009].
2. Movchan, O. "Za bortom pratsi": problema pratsevlashtuvannia v Ukraini (1920-ti rr.). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 14. Kyiv, 2008. 306—321 [in Ukrainian].
[Мовчан О. «За бортом праці»: проблема працевлаштування в Україні (1920-ті рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 14. Київ, 2008. С. 306—321].
3. Yefimenko, H. Sotsialne oblychchia vchytelstva USRR v konteksti transformatsii suspilstva (1920—1930 rr.). *Problemy istorii Ukrainy; fakty, sudzhennia, poshuky*, 17. Kyiv, 2007. 138—161 [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 17. Київ, 2007. С. 138—161].

³¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 1. Спр. 201. 40 арк.; Спр. 202. 30 арк.; Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1466. Арк. 171; Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1224. Арк. 15; Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 40; Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 102.

³² Там само. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 10—166.

³³ Там само. Ф. Р-793. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 207.

4. Koliastruk, O. Intelihentsiia USSR u 1920 rr.: povsiakdenne zhyttia. Kharkiv, 2010 [in Ukrainian].
[Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті рр.: повсякденне життя. Харьков, 2010. 386 с.].
5. Klots, A.R. Domashnyaya prisluga kak sotsialnyi fenomen epokhi stalinizma (Extended abstract of Candidate's thesis). Chelyabinsk, 2012 [in Russian].
[Клоц А.Р. Домашняя прислуга как социальный феномен эпохи сталинизма: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Челябинск, 2012. 28 с.].
6. Romanov, P. & Yarskaya-Smirnova, E. (Eds). Sovetskaya sotsialnaya politika 1920—1930 gg.: ideologiya i povsednevnost. Moscow, 2007 [in Russian].
[Советская социальная политика 1920—1930-х гг.: идеология и повседневность / Под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. Москва, 2007. 432 с.].
7. Kiaer, E. & Naiman, E. (Eds.) Everyday Life in Soviet Russia: Talking the Revolution Inside. Bloomington and Indianapolis, 2006.
8. Fitzpatrick, Sh. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. New York, 2000.
9. Kodeks zakonov o trude 1922 h.: Utverzhdien IV sessiei VTsYK Sovetov ot 30 oktyabrya 1922 h. Moscow, [b. g.]. 47 s. [in Russian].
[Кодекс законов о труде 1922 г.: Утверждён IV сессией ВЦИК Советов от 30 октября 1922 г. Москва, [б. д.]. 47 с.].
10. Ossendovskij, F. Lenin. Moscow, 2006 [in Russian].
[Оссендовский Ф. Ленин. Москва, 2006. 514 с.].
11. Chudyk-Bilousova, N.I. Stanovlennia dohovirnoho rehuliuвання sotsialnoho strakhuvannia v Ukraini. *Universytetski naukovy zapysky*, 3/4. Khmelnytskyi, 2018. 163 [in Ukrainian].
[Чудик-Білоусова Н.І. Становлення договірної регулювання соціального страхування в Україні. *Університетські наукові записки*. Вип. 3/4. Хмельницький, 2018. С. 163].
12. Vnimanie domrabotnitse. *Krasnoe znamia*. 1923. 26 avh. S. 4 [in Russian].
[Внимание домработнице. *Красное знамя*. 1923. 26 авг. С. 4].
13. Naselenie v gorodakh Ukrainy. *Statistika Ukrainy*. № 55. Seriya 1: Demohrafiya. T. 2. Kharkov, 1924 [in Russian].
[Население в городах Украины. *Статистика Украины*. № 55. Серия 1: Демография. Т. 2. Харьков, 1924].
14. Materialy po opysu okruh USSR: Chernihivska okruha. Kharkiv, 1926 [in Ukrainian].
[Матеріали по опису округ УСРР: Чернігівська округа. Харків, 1926].

Received / Надійшла 23.12.2022

Inna NEPOTENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research Fellow,

Department of the Museum Scientific and Fund Activities

Ancient Chernihiv National Architectural and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

neppiv@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9045-8223>

FROM SERVANTS TO HOUSEKEEPERS: TRANSFORMATIONS
OF EVERYDAY LIFE IN THE 1920s (On the Example of Chernihiv)

The purpose of the study is to develop the main tendencies and characteristics of the housekeepers' life in Chernihiv during the questionable and controversial processes of the 1920s, the transformation of social and political structure, incorporation of a new value system, and creation of a new way of life in the context of the fixed rules. The research **methodology** is based on approaches and methods of social history, history of everyday life and microhistory, as well as interdisciplinary methods: statistical-analytical and historical-psychological. **Conclusion.** The main elements of the new social system concerning housekeepers and the main problems of its realization are characterized. The process of evolution from the servant to the soviet housekeeper and the factors of its formation: New economic policy, the categories of employers, urbanization, and external and internal cataclysms of the early 20th century are analyzed. The regulatory environment of the discussed problem was characterized. It was proved that the implementation of the regulation played an important role and laid the ground for the transformation of the relationship between employers and their people to the relations between work gives and housekeepers. By the example of Chernihiv, it was shown that due to the unwillingness to pay of the insurance fee, which served as an additional source of expenses, the employers in every way tried to avoid hiring housekeepers through Unemployment Benefit Offices. That was a complicating factor of the official employment of the housekeepers, which caused the high level of unemployment and incompatibility between the powers of Unemployment Benefit Offices and trade unions during the realization of the social policy in the 1920s and the real situation. According to the statistics, the reasons of impossibility of finding out the factual number of housekeepers were defined. Social structure of the housekeepers and their material goods were discovered. It was shown that the overtime of the housekeepers was modified due to the soviet policy, the main point of which was to order the right view and support on the new party line.

Keywords: *housekeepers, trade union, social adaptation, insurance payments, the format of the employment relations, Chernihiv.*